

אהבת אי"ש

אברהם יוסף שטיבל

עמינדב דיקמן 30.05.2001 00:00

דניה עמיחי-מיכלין. ספריית זגגי, הוצאת מוסד ביאליק, 469 עמ', 103 שקלים

בשנת תרצ"ג הדפיס בתל-אביב הסופר והמו"ל הנודע ישראל זמורה חוברות צנועה בשם "אנשי-שם מתלוצצים". בין האנקדוטות המשעשעות על גיאורג ברנדס, וולטר ושאליאפין, הביא המלביה"ד (שחתם בנוטריקון ז"ה) גם כמה מחידודיו ומאמרותיו החרפים של ביאליק. בעמ' 67 נדפס: "ח.נ. ביאליק אמר: זה דרכו של כל מו"ל בישראל: תחילתו מדפיס, אחר כך מפסיד וסופו מספיד". ידידי הבקיאים ממני בתולדות האנקדוטה העברית השכילוני כי חידוד זה שורשיו קדומים הרבה יותר, ואפשר שהם נמשכים הרחק לאחור, עד ימי ההשכלה הברלינית גופא. בין כך ובין לא כך, חידוד עגמומי זה מקפל במשפט קולע אחד את תולדות פעילותו המופלאה של אברהם-יוסף שטיבל, שזכו ונתפרטו עתה בביוגרפיה המפוארת פרי עמלה הברוך של דניה עמיחי-מיכלין.

איזהו חובב ספר עברי ראוי לשמו שאין לו בספרייתו ולו כרך אחד מבית היוצר המופלא של הוצאת "שטיבל"? בין אם זה עותק מאוצרם הבלום של כרכי "התקופה" הכרסתנים, בין אם זו מהדורת הפאר של שירי יעקב שטיינברג, שנדפסה בלייפציג בתרפ"ג על נייר משובח, בכותרת פנימית אדומה ובלוויית תצלום נאה של המחבר, בין אם זה אחד מן הרומאנים הקלאסיים המתורגמים שראו אור על ידי שטיבל לעשרותיהם בשנות העשרים והשלשים.

החל בשלהי שנות העשרה היה אברהם-יוסף שטיבל לספרות העברית כמעט מה שהיה הבארון רוטשילד להתיישבות העברית: מה שנהוג לקרוא "מצנאט בקנה-מידה גדול" (אף שהוא עצמו התמרמר לא אחת על כינוי זה שדבק בו). ראשית דרכו של גיבורן זה, המוזר מעט, של התרבות והמו"לות העברית אופיינית לרבים מבני דורו: כמין יבגניי אוניגין יהודי מהופך, הוא מגיע מעיירת הולדתו זארקי, שם טופח לכס רבנות, אל הכרך הגדול וארשה שהיתה אז (בראשית המאה) מרכז כביר ורוחש פעילות של ספרות יהודית לענפיה. וכדרכן הקלאסית של תולדות-חיים ממין זה, עוד מן הימים הקדמונים עת קראו פאולו ופרנצ'סקה בעלילות לנסלוט ונתפתו לנשיקה הרת-האסון - היה גם בחייו של שטיבל ספר מחולל מהפכה: "דניאל דירונדה" לג'ורג' אליוט. "אותו יום, שהספר 'דניאל דירונדו' בתרגומו העברי בא לידי, כרתי ברית אהבה וידידות עם הספרות העברית", מצטטת המחברת את עדותו של שטיבל על עצמו.

וכדרך "אומר ועושה" נהיה שטיבל, שבינתיים נחל חיל בעסקי העורות שלו, "פעיל בשדה הספרות". מלבד מה שקנה ובלע כל כתב-עת עברי, התגייס במרץ להשיג חותמים ל"מעורר" של ברנר, כתב מכתבי עידוד וכמעט-האלהה לסופרים הנערצים עליו (תצוין במיוחד איגרתו הנמלצה למ"י ברדיצ'בסקי, שהמחברת מביאה יפה במלואה בפרק הראשון) ובא בקשרים עם רבים ממושכי העט העברי. החזון שנתרקם בלבו היה כביר ופשוט: להעשיר את הספרות העברית הדלה (מי לא שפך על כך דליים של תלונות בימים ההם?) בתרגומים מספרות העולם.

ראשוני מעשיו הגדולים של האיש, שלעת זאת (מחצית שנות העשרה) כבר היה עשיר גדול, נתחוללו במוסקווה. שם, במלאכתם המשותפת של בן-ציון כץ, פיכמן, יעקב כהן וראש וראשון על כולם, דוד פרישמן, קרמה עור וגידים הוצאת כתב-העת הגדול "התקופה", שעתיד היה להיות "יהלום הכתר" בעטרתו גם לימים. אולם כבר מבראשית ניצנץ בכיפת שמי מפעלו המו"ל של אי"ש איזה כוכב אדום מאציל רעה. כנבואה לעתיד רצוף המעקשים והשערוריות, נכרכה שערוריה ספרותית כבר בעקבו של הגיליון הראשון של "התקופה": פרישמן, העורך, הכניס תיקונים מרובים בתרגום המזמור הראשון של ה"איליאס" שהוזמן במיוחד מידי טשרניחובסקי, ומסירב זה לקבלם, קם וחתם בשמו על התרגום. כפי שיתחוויר לקוראי חיבורה המדוקדק ורחב היריעה של דניה עמיחי-מיכלין, היתה שערוריה זו צנועה למדי ביחס לאלה שעתידות היו להתפרץ לימים.

בשעה שהבריה געש מהפכת אוקטובר את שטיבל ממוסקווה, כבר נטע האיש יתד נאמן על מפת הספרות העברית. לזכותו נזקפו שני גיליונות גדושים של "התקופה", שבדפיהם אפשר היה למצוא, בין יתרת השפעה, את "הדיבוק" בתרגום ביאליק, את "סחור סחור" של שטיינמן, תרגומים ראשונים משירי ורלן וממשנת אנרי ברגסון ומה לא, וכן כעשרה ספרים "מספרות העולם", בהם "אנה קרנינה" (בתרגום טריווש) ו"תמונת דוריאן גריי" (בתרגום י"ח טביוב). בכל פינות עולם הספרות העברית התפרסם דבר הופעתו של "עושה הנפלאות" ו"מושיע הספרות" שטיבל. ואמנם, האיש הנלהב הזה הלך אך בגדולות, והתמכר בכל הונו ומאודו למשאות לבו. את פרישמן, שבו נהג כבמלך במסיבו, הביא מאודסה למוסקווה, שיכנו באותו בית שבו התגורר הוא עצמו, ופירנסו ברחבות. לסופרים שילים מקדמות נדיבות ופיזר הזמנות עבודה מסחררות ממש.

על שיעורן המדהים של תוכניותיה הספרותיות של מערכת הוצאת שטיבל באותם ימים יעידו מודעות ההוצאה, שנדפסו בעמודים האחרונים של גיליונה השני של "התקופה" (מוסקווה, תרע"ח; הציטוטים להלן אינם מן הביוגרפיה, כי-אם מן הגיליון המקורי). בין הספרים ש"נמסרו לתרגום" נזכרים כמה ממחזות איבסן, רומנים של דיקנס, זולא, דוסטויבסקי ופולובר ("הגברת בוברי", בעברית פשוטה); בין הספרים "העומדים בשורה הראשונה להיות מתורגמים" באים "אבגני אוניגין", "אמיל" ו"הוודיזים" לרוסו ו"האמנים שבדורנו" לרסקין ולבסוף באה רשימה דחוסה עוד יותר של "ספרים העומדים בזמן קרוב להיות מתורגמים", וזו - תוכנית-קרב נפוליאונית להסתערות עברית רבתי על ספרות העולם הקלאסית: "הטרגדיות היוניות, הקומדיות היווניות, הליריקנים היוונים (פינדר, בקכילידס), הקלסיים הרומיים (הורץ, ורגיל, אוביד). ספרי דנטי. הדרמות של שקספיר. ספרי גאטע. ספרי שילר. ספרי בירון. ספרי שלי (...)" באותיות קטנות יותר כתבה המערכת: "המתרגמים היודעים את כחם ורוצים לגשת אל אחת מן המלאכות האלה יפנו נא בטובם אל העורך".

והסופרים והמתרגמים אמנם נקבצו בהמוניהם, שמחים לעבודה ולשכר הגדול שפיזר שטיבל, שלא נשמע כמותו עד הימים ההם. היד מתפתה לגדוש כאן את הטור בשורות ארוכות של ציטוטים מן התרגומים ההיסטוריים החשובים שראו אור בחסות "שטיבל", בין אם יהיו אלה תרגומי הגאונים של יהושע פרידמן (הוא ש"ניגש אל אחת המלאכות" ותירגם מהוראטיוס, ורגיליוס ואובידיוס), בין אם יהא זה תרגומו האחרון, המרתק, של העורך הראשון, פרישמן, ל"קוריולאנוס". אלא שהנושא הוא שטיבל האיש ופועלו. 13 פרקיה המלאים והממולאים של הביוגרפיה החשובה הזאת עשויים להיקרא קריאות רבות ושונות, "ביחד ולחוד": רצונך, קרא בסיפור זה טרגדיה גדולה, איור יהודי-עברי מצמרר לרבות ממימרותיהם של אראסמוס ולה-רושפוקו בדבר עוצמתן הנוראה של הסכלות והאהבה העצמית. רצונך, קרא בהם כפרקים מרתקים על הספרות העברית בגלגוליה הרבים בין וארשה, ברלין, ארץ-ישראל ואמריקה. רצונך, קרא בהם, בפשטות, כבתולדותיו רבות התהפוכה של איש חזון קרוע ניגודים, שממש פשט את עורו-שלו כדי להגשים חלום גדול ויקר, ובה-בעת קורבן לתאוותיו וחולשות

אופיו, כרה לעצמו לא אחת ולא שתיים בורות עמוקים משחת. רצונך, לבסוף, קרא כאן את תולדותיה של הוצאת ספרים מופלאה שדרכה ככוכב מיעקב, התפצלה, שקעה, פשטה את הרגל, התחדשה, קירטעה, ניסתה להתייב ולבסוף שקעה, בקול ענות חלושה יותר או פחות, באמריקה.

מסכת החיים והפעולה שפרשה כאן דניה עמיחי-מיכלין לפני הקוראים רצופה נסיקות והתרסקויות, "ירחי דבש" ושנאות מזעזעות, הצלחות מו"ליות עצומות בצד כישלונות עצובים. אברהם-יוסף שטיבל, כפי שמדגישה המחברת לא פעם, היה - ויסולח הצירוף המשודף - איש של ניגודים עזים. כאשר היתה הערצתו נתונה למי מן הסופרים (ולזו, כמדומה, לא היה גבול מעולם), היה משפיע עליו כסף, מפציץ במכתבים ובמברקים מלאי "עפר אנוכי לרגליך". כאשר היו היחסים ניגפים על איזה שרטון, היה מסתגר, משתתק, דוחה בקש, ואפילו בורח ונעלם. אכן, דפים רבים בספר מצוין זה מאשרים נאמנה את הידוע: הדרך לגיהנום מרוצפת בכוונות טובות. למעשה, 400 העמודים המלאים שבכאן מראים שהדרך לגיהנום היא, כמדומה, פסיפס-המרצפת העשיר והמגוון שבעולם, רצוף כוונות טובות, כוונות רעות, חוסר כוונה כלל, נבזויות ואומללויות למכביר.

כפי שמראה המחברת, כמעט לא היתה פרשה מפרשות היחסים הרבות של שטיבל שלא החמיצה, איכשהו, לעתים עד כדי משטמה לוהבת, שמצה כדבעי ותביעות לדין. הגרועה בפרשות אלה היתה, מסתמא, זו שבין שטיבל וזלמן שניאור שהחלה, כברגיל, בבלבול של אהדה והאלהה, ונגמרה בשנאה עזה כל-כך מצד שניאור, עד שסומרות השערות למקרא הדברים. מסתבר שהמשורר הנודע, בעל הרומאנס המשובב "יד ענגה היתה לה" ("את כל לבה מסרה לו") היה בעל יד לא ענוגה כלל ועיקר כשנגעו הדברים למכתבי השמצה נגד אי"ש, שכמותם כתב בגוסטו אדיר לכל מי שרק העז להזכיר את השם השנוא באוזניו אחרי בוא השבר.

בכלל, רבים מגיבורי תרבותנו, הידועים אף השכוחים מעט, מופיעים כאן לא תמיד מצדם המלאכי והזהור ביותר. אולם גם הגיבור הראשי לא זו בלבד שהיה בשר ודם, אלא שהיה בשר ודם לא מן הקלים. הוא מינה להוצאה מנהלים שונים ולא הניח להם לנהל כראוי, לעתים תכופות מדי יצר מצבים שבהם "לא ידעה יד שמאל את אשר עושה יד ימין", ולא אחת הוציא לפועל בפרץ רגשה יוזמות טפשיות כגון הזמנת נייר משובח ויקר ערך, שטעויות חישוב ומשלוח גרמו שיירקב למעצבה במחסנים רחוקים.

לשבחה של המחברת ייאמר, שלא חסכה כל מאמץ לאזן את העובדות הקשות שניטל עליה לפרט בביוגרפיה זו. אין כל ספק שיהיו קוראים אלה או אחרים שיחוש, פה ושם, שדיוקנו של סופר זה או אחר יצא כאן מושחר בחטאים יותר מדי, אולם נדמה שהאמת אמנם כך: שלל חולשות אנושיות ונסיבות סבוכות שגרמן הזמן - מלחמות, משברים כלכליים, זרימת הספרות העברית ואנשיה מן המרכזים האירופיים למרכז הארץ-ישראלי - חברו כדי להוליד מה שכינה ורלן באחד משיריו "פרשת נכאים, רצופה בכאב ויגון".

ייתכן שבדברי אלה אני נמצא סחוף מעט ברשמי הקריאה בביוגרפיה זו, כפי שהשאירו עלי את חותמם. דברי התלונה וההשמצה המרובים, עדויות הגאווה הפצועה, עלילות נפגעי הלנות השכר שאירעו מטעמים שונים ומשונים, קנאות הסופרים שדווקא לא הרבו כל חוכמה, מפעלות המו"לות שעלו בייסורים מרובים כל כך (כגון הוצאתם הממושכת, חבוטת הצרות, של כל כתבי ברנר) - כל אלה רושמים קשה, מדכא כמעט. הנך קורא ומשתכנע, שלא רק ארץ ישראל נקנית בייסורים, כמאמר חכמינו ז"ל, אלא שגם הספרות העברית, אהה, עשויה להיקרא כמרטירולוגיה שלמה. ומאידך גיסא, מפעלותיו הגדולים של א"י שטיבל, על כל פגמיו והפכפכויותיו, הם פרק רב-תהילה בתולדות התרבות העברית.

בסוף הכרך הגדול והמהודר הזה נתנה המחברת רשימה שלמה של כל ספרי הוצאת "שטיבל", לפי סדר הופעתם; שנים כה רבות אחר-כך עדיין נשלחת היד להסיר את הכובע ביראת-כבוד למראה קטלוג נכבד כל-כך - 35 כרכי העבים והעשירים של "התקופה", שעברה ימים וארצות, שקעה וקמה חליפות כעוף-חול מוזר, סדרות יקרות של "כתבי-..." (ברנר, טשרניחובסקי, שופמן ועוד), עשרות תרגומים מן הקלאסיקה ומן הספרות בת-הזמן, בהם שכיות שעדיין לא נסה חמדתן, כגון תרגום "החתונה" של וספיאנסקי בתרגומו של דב בער פומרנץ. האין בזה די והותר כדי לחקוק את שמו של אברהם-יוסף שטיבל על אובליסק תרבות ישראל באותיות של זהב?

את מלאכת החקיקה הזאת עשתה דניה עמיחי-מיכלין באהבה ובנאמנות ראויות לכל שבח. הביוגרפיה שיצאה מתחת ידיה מושכת-לב, כתובה בסגנון עברי נאה, כלי רב המחזיק מרובה. אם יש כאן זעיר-דבר המקלקל את השורה במקצת, הרי זו היצמדותה של המחברת, שאולי אדוקה היתה מדי, ל"מקורות ראשונים": תיקי ההתכתבות הארכיוניים הגדושים, שמהם אמנם הצליחה לדלות אוצרות רבים, פרקי הזיכרונות של שטיבל עצמו, שהיו לו שאיפות-סופר מובהקות, פרקי הפריודיקה בני-הזמן על אודותיו. דומני שהיה עמלה של דניה עמיחי-מיכלין יוצא נשכר לו היתה כוללת בחוג התבוננותה מעט יותר מעבודותיהם של חוקרי הספרות העברית לשבטיהם, כגון מחקריו של יעקב קבקוב על הספרות העברית באמריקה, מסכת חיי שופמן של נורית גוברין, קובצם של ורסו ושמרוק "בין שתי מלחמות עולם" (פרקים מחיי התרבות של יהודי פולין ללשוונתיהם), או מחקרו (הקלאסי כבר) של גדעון טורי על נורמות התרגום הספרותי לעברית, שרב בו החומר ההשוואתי על פועלה של הוצאת "שטיבל" בכלל.

אבל אני ממחר לשוב ולציין את שבחה של המחברת: בתרבות כשלנו, לקויה במחלת שכחה מתמדת, מפעלה הנאמן חשוב כפליים. באנגלית אמריקאית עוברת לסוחר, שבדרך פלא השתרבבה לתוכה נוסחה הומרית נכבדת, הייתי אומר לה: "kudos לך!" שבעברית שיעורו: "כבוד ויקר" על מפעלך.

"אהבת אי"ש" יצא מבית היוצר המשובח תמיד של "מוסד ביאליק". לגבי דידי, יש בזה יותר מקורט הד הגורל. לא זו בלבד שהוצאה יקרה זאת היא אחת מנוחלותיה היותר-נכבדות של מורשת שטיבל, הוצאה שבסדרת "ספרי המופת" שלה יצא הרבה ממה שתוכנן ולא הוגשם ב"שטיבל", אלא שיותר מתו מדאיג אחד מקשר בינה לקודמתה המיתית. כשם שהיתה "שטיבל" מפרפרת תמיד בין קיום-נושא-עצמו ובין שבר גמור, עד שקרסה, כן תלויה מעל ראש "מוסד ביאליק" - והלוא הדבר כבר היה למסורת ישראלית לאה - מאכלת כרת פינאנסית. אחת לכמה שנים, כמעט בדיוק של שנה מעוברת, עולה על בימת קרית-ספר שלנו אותו מחזה עצמו: אנשי תרבות שונים שספרותנו עדיין יקרה להם (באמת, על שום-מה? והלא סביב הם תדיר הסער, המגמד כביכול עסקי-אוויר נגחכים שכאלה) יוצאים בקולות קוראים להציל את "מוסד ביאליק" מפני סגירה. לפי כללי הפואטיקה האריסטוטלית, אמנם יורד בכל פעם, אף שבנחרור רם של אי-חשק, דאוס אקס מאכינה זה או אחר, ובידו הפתרון התקציבי הגואל - עד שיועלה החיזיון בשנית. לפי כללי ריפוי המוסדות הנהוגים אצלנו, אין דואגים לרפואה שלמה והחלמה גמורה: המוסד, החולה הכרוני, זוכה - אחרי ששרה המקהלה את מסכת האימונים והתחנונים המסורתית - ב"הזרמה", שפירושה אינפוזיה מוניטארית שתאריך את חיי החולניים, באותה התנשמות כבדה, עד לאינפוזיה הבאה. אם יש בבעלי המאה והדעה, הנגידיים שעניינם בכך, איש אשר יקרא את הביוגרפיה החדשה של שטיבל וכן את השורות הנוגות שבכאן, שמא יקום, יהיה איש מעשה, ויבטיח לעצמו רגל זהב לכיסאו בגן-עדן על ידי העמדת "מוסד ביאליק" על רגלי איתן לעתיד ארוך? ולגואל עתידי זה, הנני אומר: צא וראה מה חוללה "שטיבל" עד שגוועה, צא ולמד מה עשוי "מוסד ביאליק" לחולל אם יוברא בעליל, צא וחשוב מה עצומים הדברים שעדיין זקוקה להם תרבותנו.

עמינדב דיקמן מרצה על ספרות עברית באוניברסיטת מדינת פנסילוניה